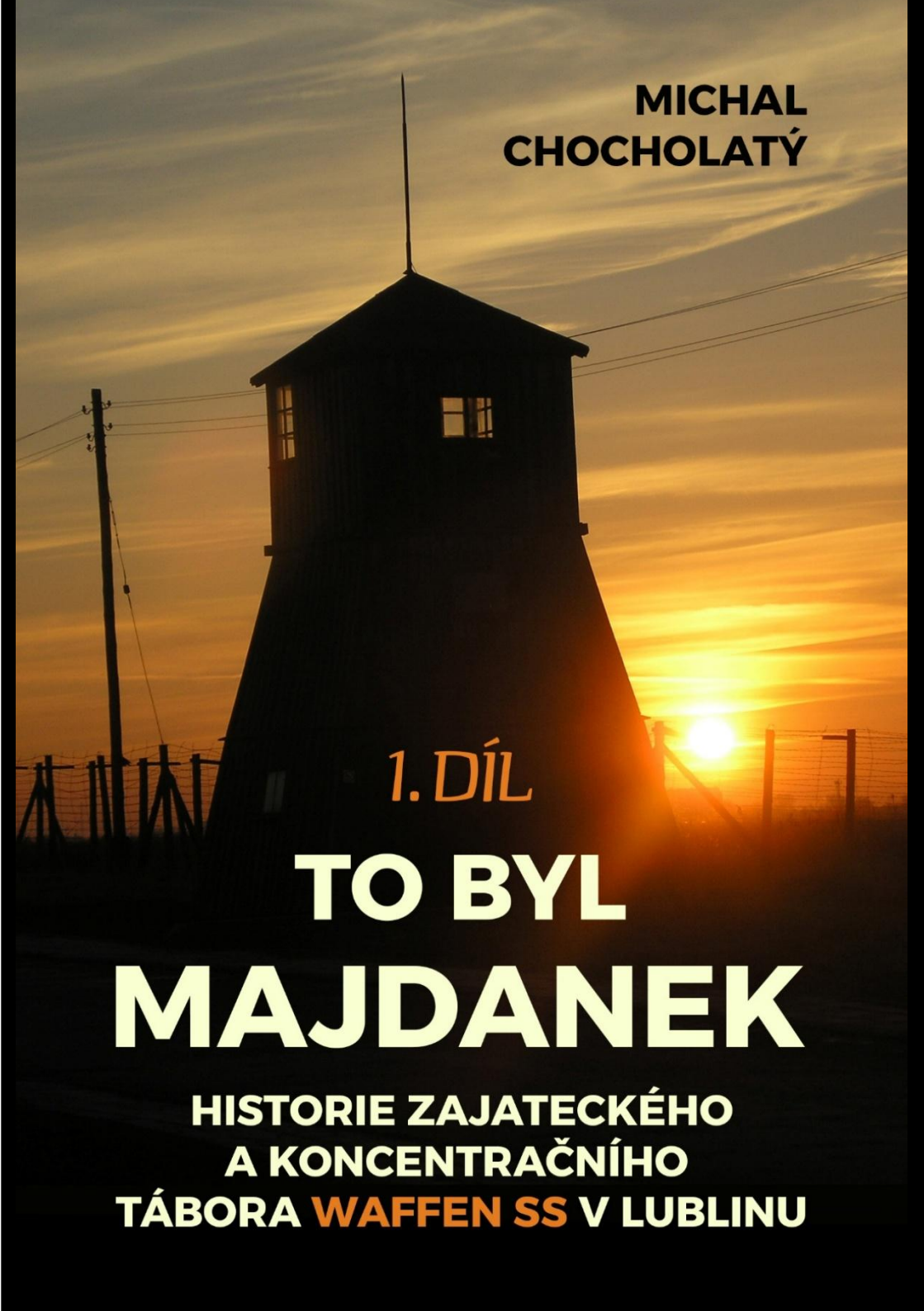


The background of the entire cover is a photograph of a wooden watchtower, a symbol of the Majdanek concentration camp. The tower is silhouetted against a bright orange and yellow sunset sky. The sun is low on the horizon, creating a strong lens flare effect. In the foreground, there are silhouettes of barbed wire fences and utility poles. The overall mood is somber and historical.

MICHAL
CHOCHOLATÝ

1. DÍL

TO BYL
MAJDANEK

HISTORIE ZAJATECKÉHO
A KONCENTRAČNÍHO
TÁBORA **WAFFEN SS** V LUBLINU

TO BYL MAJDANEK

Historie zajateckého
a koncentračního tábora
Waffen SS v Lublinu

1. díl

Michal Chocholatý

OBSAH

ÚVOD	6
NACISTICKÉ TÁBORY	20
VZNIK TÁBORŮ A JEJICH FUNKCE V PŘEDVÁLEČNÉM OBDOBÍ	20
TÁBORY VE VÁLEČNÉM OBDOBÍ	42
SPECIFIKA MAJDANKU	77
NÍZKÝ POČET PODTÁBORŮ	103
<i>Flugplatz</i>	106
<i>Lipowalager</i>	120
<i>Radom a Bliżyn u Skarżyska-Kamienné</i>	128
<i>Puławy</i>	135
<i>Warschau</i>	137
<i>Budzyń</i>	142
PODMÍNKY NA MAJDANKU V POROVNÁNÍ S JINÝMI TÁBORY	162
POČÁTKY	196
ZAJATECKÉ TÁBORY V BŘEZINCE A NA MAJDANKU	196
ZALOŽENÍ A VÝSTAVBA	213
ZABEZPEČENÍ TÁBORA	247
BEZPEČNOSTNÍ SYSTÉM	247
STRÁŽNÍ ODDÍL	255
TÁBOROVÁ POLE (I., III., V.)	262
I. POLE	262
LÉKAŘSKÉ EXPERIMENTY NA VĚZNÍCH	285
III. POLE	289

ŽENSKÝ TÁBOR NA V. POLI	309
<i>Dozorkyně a vězeňské funkcionářky</i>	330
<i>Děti na Majdanku</i>	348
ČEŠI A SLOVÁCI NA MAJDANKU	359
SLOVENŠTÍ A ČEŠTÍ ŽIDÉ	359
POLŠTÍ, FRANCOUZŠTÍ A DALŠÍ ŽIDÉ NA MAJDANKU	394
NÁRODNOSTNÍ SVÁRY	401
ČECHOSLOVÁCI	417
PŮVODNÍ KREMATORIUM	426
OTÁZKA EXISTENCE PLYNOVÝCH KOMOR NA I. MEZIPOLÍ	426
SPALOVÁNÍ	435
VRAŽDĚNÍ VĚZŇŮ	443
ALTERNATIVY TÁBOROVÉ KREMACI A KRĘPIEC	447
MAJDANSKÉ PLYNOVÉ KOMORY	455
EXTERMINAČNÍ METODY	455
PLYNOVÉ KOMORY	459
PROVIZORNÍ PLYNOVÁ KOMORA V LÁZEŇSKÉM BARÁKU Č. 41	463
„BUNKR“ S PLYNOVÝMI KOMORAMI	488
SELEKCE A ROSENGARTEN	505
SVĚDCI PLYNOVÁNÍ A KREMACI	522
<i>BILANCE</i>	556
DOSLOV K I. DÍLU BUDIŽ ÚVODEM K II. DÍLU	560
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	562

Zajatecký tábor Waffen SS (1941–1943)



ÚVOD

Čtyři dny před Štědrým dnem roku 2000 jsem poprvé pohlédl na skličující pláň protkanou ploty ostnatého drátu, na jejímž obzoru trůnilo kupolovité mauzoleum a budova s vysokým cihlovým komínem. Sice bylo krátce po poledni, ale již se šerilo, neboť dny byly v tomto týdnu nejkratší, a ještě k tomu jsem se nacházel hluboko na Východě. Navíc byla obloha zatažena sněhovými mračky, z nichž zakrátko začaly klesat chladivé vločky. Teplota dosahovala mnoha stupňů pod bodem mrazu. Kam jsem se podíval, nikde nebylo vidět ani živáčka.

Jaksi instinktivně jsem sestoupil z chodníku lemujícího ulici nazvanou příznačně Cesta mučedníků Majdanku, po které jsem dorazil k bývalému táboru. Právě tudy mířily kolony vězňů z nákladního nádraží u Starého letiště vstříc svému krutému údělu. Po zmrzlé zemi jsem si ukrajoval cestu podél vnějšího západního oplocení památníku. Ten působil vskutku kolosálně. Plocha někdejšího tábora byla obrovská, vzdálenosti se zde počítaly na stovky metrů. Povrch pokrýval sypký sníh, neúprosně rozháněný bodavým větrem. Působilo to, jako by byla kolem rozházena mouka, tančící v jazycích sem a tam. Žlutá tráva porůstala plochy mezi dřevěnými baráky, které čpěly nezaměnitelnou vůní dřeva a fermeže, tolik typickou právě pro Majdanek. Tíživou atmosféru konce světa umocňovalo krákorání

všudypřítomných vran. Léaly po obloze, sedaly na vrcholy dřevěných sloupů někdejšího oplocení z ostnatého drátu navinutého na bílých, keramických izolátorech. Z několika strážních věží syrově svítily lampy. Vše utichlo až v okamžiku, kdy jsem vstoupil do mužského lázeňského baráku, propojeného se zachovalými plynovými komorami.

Do té doby jsem navštívil památník v Treblince, kam jsem se vypravil v květnu téhož roku. Oproti strašlivé zimě, jež mě provázela na Majdanku, tam tehdy panovalo vysilující vedro. Spečená tráva mi v Treblince chroupala pod nohama stejně, jako ta zmrzlá zde na Majdanku. Měl jsem za sebou také návštěvu Osvětimi a bývalého terezínského ghetta s filiálkou pankráckého gestapa, věznice v Malé pevnosti.

Majdanský lázeňský barák, kde nebyl žádný jiný návštěvník kromě mě, ostatně jako v celém bývalém táboře, ve svém nitru skrýval cihlový bunkr s plynovými komorami. Dosud jsem stál pouze v plynové komoře kmenového tábora v Osvětimi. Majdanské plynové komory s průduchy ve stropě a stěnami potřísněnými křiklavě modrou pigmentací, se svými silnými ocelovými dveřmi s průzorem, však ve zdejším tichu a chladu působily ještě děsivěji. Žádné pietní svíčky. Už samotný fakt, že tu bylo hned několik komor, navíc velmi nepřehledně uspořádaných v labyrintu dřevěných a cementových stěn nasvícených mdlým světlem, pečtil krutou výjimečnost a tragičnost tohoto místa.

Někdejší vězeň tábora, Stanisław Chwiejczak, ve svých vzpomínkách plasticky vylíčil první dojem z tábora, který nabyt v létě 1943, a jenž vyjadřuje rozpolcenost v tvárnosti Majdanku v jeho pozdější fázi fungování: „Když jsme vyšli na hlavní Lagerstrasse, a přímo na území III. a IV. pole, oněměli jsme překvapením. Noc v námořnické modři a proti ní hojné osvětlení. Vyrovnané baráky oddělené hřady a záhonky, fontány s různobarevným světlem, a dokonce pomník s orly na III. poli. Nakonec množství květin. Estetický dojem kazily pouze poněkud umělé houby – produkt německé Gemütlichkeit – rozestavené mezi dráty a na jiných exponovaných místech. [...] byl to pohádkový obraz krásy a naděje, i když omotaný ostnatými dráty. [...] Bičem rozřátá hlava a pohled na dva lidi topené v bazénu jaksi nezapadaly do atmosféry barevných světél a pěkných květů. Ale takové to tu bylo.“¹

Můj pocit z návštěvy památníku podtrhovalo několik faktorů. Zima, hlad, osamělost, živoření, neboť jsem byl již několik týdnů bez domova a potloukal se po všemožných ubytovnách, neznalost jazyka, cizí prostředí. Cestou sem mě navíc neočekávaně opustil kamarád, který mi měl dělat souputníka, ale nakonec se rozhodl zůstat se svojí přítelkyní v Praze. Tehdy mi bylo devatenáct let, měl jsem jen skromný baťoh a žádnou zpáteční jízdenku. Věděl jsem také, že tuto noc nebudu mít kde přespát. Mobily nebyly běžné, a tak jsem ani já

¹ CHWIEJCZAK, Stanisław, *Kolczasty trakt*, Lublin 1971, s. 50–1.

žádný neměl, k orientaci mi sloužila jen základní papírová mapa. Přesto jsem se úspěšně vrátil do Čech, plný dojmů z tohoto neutěšeného místa.

Vzhledem k důležitosti Majdanku v síti nacistických táborů mě dlouhá léta udivovalo, že tento tábor, který jsem během let navštívil v porovnání s jinými podobnými místy ponejvíce, se dosud nedočkal původní české monografie. V rozmanité skladbě národností vězněných v tomto táboře přitom Čechoslováci, a já se narodil v ČSSR, představovali významné místo. Historik Józef Marszałek mezi vězni Majdanku napočítal dvacet osm národností.² Nejvíce zastoupeni byli vězni polské národnosti, dále obyvatelé SSSR, následovali Čechoslováci (13,3 %), Němci a Rakušané, Francouzi (1,7 %).³ Nejenže jsem byl na Majdanku od mé první návštěvy do dnešního dne zhruba desetkrát, přesné číslo už si nepamatuji, ale v březnu a dubnu 2017 jsem měl tu čest strávit zde měsíc na stáži v rámci doktorského studia. Věděl jsem, že o Majdanku napíšu původní monografii, ale stejně tak mi bylo jasné, že si to vyžádá

² Na základě dostupných dokumentů však nelze potvrdit přítomnost některých národností, které uváděla starší literatura, a sice Britů, Bulharů, Finů, Švédů, Turků či Maďarů. KRANZ, Tomasz – LENARCZYK, Wojciech, *Więźniowie KL Lublin 1941–1944*, Lublin 2022, s. 498.

³ MARSZAŁEK, Józef, *Majdanek*, Warszawa 1987, s. 69.

spoustu času, více než v případě mých předchozích knih na podobné téma.

Následující stránky nejsou pouhým výsledkem mé intenzivní čtyřleté práce na předkládané monografii. Čtyři roky by samy o sobě nestačily, nebýt předchozího výzkumu, na jehož základě jsem vydával odborné články, publikoval a psal recenze, paralelně pak přednášel na vysoké škole dějiny nacistických táborů, učil na střední škole dějepis. A přesto si myslím, že k historii Majdanku je toho ještě hodně co říci. Současná kniha si neklade ambice být zřídlem nových, dosud nepublikovaných informací, alespoň z větší části ne. Je spíše syntézou, doufám že zdařilou kompilací těch nejdůležitějších zdrojů rozličné jazykové provenience, uspořádaných tvůrčím a neotřelým způsobem. Má být základním monografickým přehledem o Majdanku, primárně určeným českému a slovenskému čtenáři. Podle toho je také strukturována. Má zasadit Majdanek na zřetelné místo na mapě nacistických táborů, být doplněním původních českých knih o Dachau, Buchenwaldu, Mauthausenu, Ravensbrücku, Osvětimi a jiných. Proto jsem zvolil název „To byl Majdanek“. Je totiž poctou knihám Miloslava Moulise o Buchenwaldu a Stanislava Zámečnicka o Dachau.

Jistě, čerpal jsem z mnoha archivních materiálů, snad i poskytl nové informace, anebo je zasadil do jiné interpretace, kontextu, ale základem knihy přesto zůstává již dosud vyřčené, byť v mnoha jazycích, mnoha knihách, mnoha rozhovorech, a to napříč mnoha

lety. Tak jako v případě Treblinky, Sobiboru, Osvětimi, Stutthofu, Buchenwaldu, Dory, Dachau, Mauthausenu, i s ohledem na Majdanek jsem měl možnost během mnoha let hovořit s několika očitými svědky lublinského tábora, lidově známého Majdanek. Samozřejmě, že i informace z nich načerpané jsou do knihy vetkány. Polské *milieu* může knihu pokládat za jednu z mnoha o Majdanku, ale toho jsem si vědom. Jakkoli je však možné, že i v Polsku se kniha setká s přijetím, primárně cílí na – a to se již opakuji, i když to považuji za důležité – českého a slovenského čtenáře. Polským kolegům pak nesmírně vděčím za vedení a především podporu, troufale „naladění se na stejnou notu“. Dík patří především těm ze Státního muzea na Majdanku.

Přesto struktura práce nedopovídá konvenčním monografiím o tomto táboře, třeba těm polským. V první kapitole je popsána geneze nacistických táborů, mezi nimiž si Majdanek hledá místo, a já doufám, že si tak čtenář učiní lepší přehled o jeho specificích. Zde nesmí chybět ani jeho porovnání s jinými tábory perspektivou obětí či pachatelů. Teprve poté přichází na řadu chronologická kompozice s důrazem na jednotlivé táborové části, především takzvaná pole. Nechybí ani poválečná historie místa klestící si cestu do současnosti, stejně jako výjimečnost města Lublin, podle kterého se tábor oficiálně nazýval.

Přes veškerou snahu pokusit se vystihnout *genius loci* z hlediska všemožných aspektů si uvědomuji, že zde stále zůstávají jisté rezervy,

bílá místa. Kromě archivních materiálů mi z valné části posloužily memoárové knihy polských očitých svědků, v menší míře pak těch židovských. Veškerý cizojazyčný text, jenž tvoří, obrazně řečeno 99 % knihy, jsem překládal sám a za jakoukoli lingvistickou nesrovnalost tak nesu odpovědnost výhradně já. Polština, němčina, angličtina, slovenština, ruština. To jsou hlavní jazyky, s nimiž jsem byl v rámci tvorby knihy v několikaletém kontaktu, mnohdy dennodenním. Pravdou je, že přes veškerou snahu o vědecký nadhled jsem se mnohdy až nezdravě sžíval s každodenností Majdanku, přičemž židovská svědectví mě často vytrhávala (šokovou terapií) z letargie táborové rutiny popisované především polskými vězni. Výpovědi pachatelů ze soudních procesů, ať už pocházející z Ludwigsburgu či Státního muzea na Majdanku, pak dodaly mému pohledu na věc vždy další rozměr. Doufám, že kniha splní svůj účel a objasní „československému“ čtenáři, a možná nejen jemu, co to byl Majdanek.

Základy této knihy spočívají v mém článku o majdanských plynových komorách, který byl publikován v roce 2017 ve sborníku Univerzity Karlovy *Dvacáté století*.⁴ Zmíněný článek je pak doplněním a rozšířením mé bakalářské práce na totéž téma, obhájené na Filozofické fakultě Kalovy univerzity v roce 2012. Pro prvotní

⁴ CHOCHOLATÝ, Michal, *Majdanské plynové komory*, s. 32–54. In: KOVÁŘ, Martin (eds.), *Dvacáté století*, 9, 1/2017, Praha 2017.

verzi jsem využil především archivních dokumentů ze Státního muzea na Majdanku. Cílem článku, v nynější knize samostatné a doplněné kapitoly, bylo určit skutečný počet likvidačních komor na Majdanku. Zvláštní důraz jsem pak kladl na roli takzvané provizorní plynové komory v někdejšímu mužském lázeňském baráku č. 41.

Při kompozici současné knihy jsem ve velké míře využíval memoárů pamětníků polskojazyčné či německojazyčné provenience. V případě polských originálů se jedná především o vzpomínky Danuty Brzosko-Mędrykové, *Niebo bez ptaków*, Mikołaje Cabana, *Powrót z rzeki Styks*, vydané v roce 1964, Tadeusze Czajky, *Czerwone punkty* z roku 1983, Marcina Gryty, *Byłem numerem*, z roku 1962, Franciszeka Jackiewiczze, *Byłem więźniem Majdanka*, vydané roku 1967, rozšířeného vydání knihy Jerzego Kwiatkowského *485 dni na Majdanku* z roku 2018, jejímž studiem jsem začal knihu tvořit, Stefanie Perzanowské, *Gdy myśli do Majdanka wracają*, vydané v roce 1970, Andrzeje Stanisławského, *Pole śmierci* z roku 1969, Jana Zakrzewského: *A my żyjemy dalej* z roku 1982. Nesměla chybět ani kniha sovětského vězně Děgťarjeva, přeložená do polštiny v roce 1970: *Zwyciężając śmierć*, či židovských vězňů, studie Jána Hlavinky z roku 2015: „Dôjst’ silou-mocou na Slovensko a informovať...“ *Dionýz Lénard a jeho útek z koncentračného tábora Majdanek*, český překlad knihy někdejší židovské vězenkyně Haliny Birenbaumové *Naděje umírá poslední*, vydané u nás roku 2010. Mimořádně přínosným svědectvím se pak staly vzpomínky dalšího židovského vězně,

Mordechaje Striglera, s nimiž jsem se seznámil v německojazyčné verzi jeho knihy pod titulem *Majdanek. Verloschene Lichter. Ein früher Zeitzeugenbericht vom Todeslager* z roku 2016. Zajímavý zdroj pak nabídla kniha Günthera Schwarberga o slovenském židovském vězni Samuelu Altmannovi, ověčená titulem: *Der Juwelier von Majdanek* z roku 2001. K mnohým memoárům jsem se dostal taktéž prostřednictvím souboru památníků, výpovědí a anket bývalých vězňů ve Státním muzeu na Majdanku. Patří sem památník Kitela Grubsteina *Przeżycia moje podczas wojny. 1. 09. 1939 – 4. 05. 1945*, rukopis Zacheusze Pawłaka, památník Henryka Nieściora *Byłem numerem 3083*, Zofie-Łebek-Kysely-Jończykové *Pamiętnik z pobytu w obozie koncentracyjnym w Majdanku*, Wiesława Dobrowolského *Pięć lat na muszce*, památník Jana Michalaka, Adolfa Górského *Moje wspomnienia z obozu koncentracyjnego Majdanek*, Czesława Solise *Moja droga przez Piekło na Ziemi. Rok 1943–1945*, Jana Olejarczyka *Przeżyłem faszystowski system*, vzpomínky Zuzanny Hamel-Michłowské *Pamiętne dni przeżyte w Obozie na Majdanku*, či památník Felixse Siejwy *Więzień III pola. Nr. 3678/29170*. Je jasné, že k drtivé většině těchto zdrojů bych se nemohl dostat bez nezištné podpory pracovníků Státního muzea na Majdanku. Můj dík zde patří především Jolantě Laskowské, ale i mnoha dalším, které mile rád zmíním na dalších řádcích. Byla to právě kolegyně Laskowska, jež mi v posledních letech připravovala ke studiu knihy z knihovny Státního muzea na Majdanku, a dokonce mi zpřístupnila tolik kýženou knihu německé badatelky Barbary Schwindtové, s níž jsem se tak mohl

seznámit až v rámci finalizace textu své knihy, což jsem si stanovil jako nutnou podmínku pro odevzdání textu.

Schwindtová ve své práci vychází především z materiálů německé provenience, respektive z německojazyčných pramenů, přičemž výzkum problematiky Majdanku z polské perspektivy vnímá k počátku nového milénia následovně: „Celkově lze konstatovat, že polská vědecká literatura se [před rokem 2003] zaměřovala na funkci Majdanku z perspektivy koncentračního tábora a tábora, v „němž se umíralo“ [v originále *Sterbelager*], stejně jako likvidačního místa pro nežidovské vězně polské národnosti.“ Cílem její práce bylo zasadit Majdanek do procesu konečného řešení, respektive obhájit jeho roli v rámci Operace Reinhardt, avšak nikoli v souladu s myšlenkou, že pro tento účel vznikl, nýbrž z perspektivy postupného vývoje událostí, kdy sleduje „přerod“ pracovního tábora, rezervoáru židovské pracovní síly pro potřeby SS⁵, v tábor vyhlazovací. Těžištěm je pak období od podzimu 1941 do podzimu 1943. V poznámce pod čarou však přiznává, že před dokončením její práce se v roce 2003 objevil

⁵ To Schwindtová dokládá mimo jiné na příkladu holandských Židů, z nichž mnozí byli v roce 1943 nejprve umístěni na Majdanku, odkud později putovali na Flugplatz, který měl oproti Majdanku nedostatečnou kapacitu k přijetí vyššího počtu vězňů. SCHWINDT, Barbara, *Das Konzentrations- und Vernichtungslager Majdanek. Funktionswandel im Kontext der „Endlösung“*, Würzburg 2005, 199–200. Se vznikem společnosti Osti v březnu 1943 byl Majdanek vnímán opět jako sběrný tábor pro židovskou pracovní sílu. Tamtéž, s. 212.

článek polského historika Tomasze Kranze, jenž již nemohla zohlednit, a který v podstatě reflektuje Majdanek v souladu s jejími tezemi.⁶ Ačkoli si je Schwindtová vědoma obrovského přínosu polského badatelského prostředí k osvětlení funkce Majdanku v systému nacistických táborů, poněkud přehlíží syntézu z devadesátých let pod redakcí Tadeusze Mencla, kterou zmiňuje mimo jiné v úvodu své knihy, a to opět z hlediska zasazení Majdanku do soukolí konečného řešení židovské otázky. A nejen ji.⁷ Neanalyzuje geopolitické podmínky, které se nutně odrazily v přístupu ke zkoumání dějin holocaustu, a Majdanku zvláště, v období studené války, což může vzbudit dojem, jako by byla židovská problematika přehlížena bez objektivní příčiny. Tou byl bezesporu odlišný přístup k výzkumu Majdanku na obou stranách železné opony. Právě kontextualizace této zřejmé skutečnosti je jedním ze závěrečných témat předkládané knihy, respektive jejího II. dílu, dávajícím snad přehlednou odpověď na rezervovanější přístup k tematizaci některých aspektů dějin Majdanku. Čtyři dekády trvající cenzura historické rekonstrukce Majdanku, ovlivněná režimní propagandou ve východním bloku, po sobě zanechala hlubokou stopu, kterou nebylo možné vymazat přes noc. Devadesátá léta pak nabídla nové, otevřené možnosti. Někdejšímu východnímu bloku se

⁶ Tamtéž, s. 17, pozn. 24.

⁷ Tamtéž, s. 13–18.

otevřely cesty k pramenům západní provenience, a naopak. Tato nová dekáda sloužila jako prostor k vyplnění oněch bílých míst a nazvání věcí pravými jmény. Především polská akademická obec na to zareagovala pružně a rychle se chopila příležitosti vystihnout dějiny Majdanku bez propagandistických příkras. Tyto snahy kulminovaly právě na přelomu milénia, kdy začíná paralelně vznikat práce Schwindtové. A zřetelně se objevily i v samotné prezentaci majdanského památníku. Tudíž i jeho geneze, rekonstruovaná v samostatné kapitole II. dílu, může dát odpověď na mnoho problémů spojených s dlouholetou nemožností svobody výzkumu. Tvrzení Schwindtové, že v její práci bude poprvé „představena spojitost historie Majdanku jak s regionální, tak mezinárodní vyhlazovací politikou“, pak samo o sobě není, pro mnohá výše zmíněná úskalí, zcela korektní.⁸

Seznam archivních materiálů, rozhovorů, které jsem během let vedl s historiky či pamětníky, stejně jako výčet článků, z nichž mnohé pocházejí z Majdanských sešitů, výtečných syntéz na téma historie lublinského tábora, je uveden v seznamu použitých zdrojů v příslušném oddíle knihy. Stejně tak je tomu u výše zmíněných memoárů, nicméně s nimi jsem trávil podstatně více času, přičemž nádavkem bylo ono pomyslné setkání jaksi osobnější. Obrazně jsem pak procházel Majdankem s konkrétním průvodcem popisovaných

⁸ Tamtéž, s. 21.

událostí, žil s ním týden či dva, mnohdy i déle. Uvedu výčet archivů, které jsem v rámci výzkumu navštívil: Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku (APMM), Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH), Bundesarchiv – Außenstelle Ludwigsburg (BArch).

Jak jsem nastínil výše, můj velký dík patří zaměstnancům Státního muzea na Majdanku, stejně jako dalším lidem z Polska, kteří mě v mém výzkumu historie nacistických táborů vždy podporovali. A nejen oni. Mé díky patří Dariuszi Libionkovi z edukačního oddělení Státního muzea na Majdanku, Anně Wójcik, Lukasz Myszalovi, Krzysztofu Tarkowskému, Wiesławu Wysokovi, Krzysztofu Banachovi, Jakubu Chmielewskému, mému dvornímu průvodci po Majdanku, Martě Grudzińskiej, Agnieszce Mierzwě, opět i Jolantě Laskowské, Wojciechu Lenarczykovi, Tomaszi Kranzovi, Monice Krupě-Harasim a dnes již nežijícímu Robertu Kuwałkovi. Dále bych touto cestou rád poděkoval za cenné informace Michaelu Tregenzovi, který mě několikrát hostil ve svém lublinském bytě, vstřícným zaměstnancům pobočky Spolkového archivu v Ludwigsburgu. Další poděkování patří servisu HGIS⁹ v Lublinu za informace z interaktivních map z hlediska jejich historického kontextu, dále pak Lukáši Novotnému, Romanu Kodetovi, Martinu Urbanovi a Aleši Kotvovi, kteří mi již několik let umožňují přednášet

⁹ <https://teatrnn.pl/miejsca/mapa/ar/> [2023-03-04].

předmět Dějiny nacistických táborů na Katedře historických věd
Filozofické fakulty na Západočeské univerzitě v Plzni. Jestliže jsem
někoho opomněl zmínit, pak se mu tímto hluboce omlouvám.

NACISTICKÉ TÁBORY

VZNIK TÁBORŮ A JEJICH FUNKCE V PŘEDVÁLEČNÉM OBDOBÍ

Když se nacisté chopili v lednu 1933 moci, vedl odtud již jen malý krůček ke vzniku rozsáhlé represivní sítě táborů, tvořící se pod dojmem uvalení tak zvané ochranné vazby (*Schutzhaft*).¹⁰ Ta měla sloužit především k ochraně nově budovaného státu.¹¹ Jejím účelem bylo odvrátit snahy po převratu, a podle přípustnosti o uvalení ochranné vazby se rozlišovala na základě dvou kritérií: a) uvalení pro vlastní ochranu vězně, b) když vězeň svým chováním, obzvláště

¹⁰ Všichni odsouzení v rámci *Shutzhaft* byli registrováni a schváleni politickou policií, jejíž výkonný orgán pro *Schutzhaft* sídlil v Dachau. PATFIELD, Peter, *Himmler. Reichsführer SS*, Olomouc 1996, s. 127.

¹¹ Srov.: [...] v roce 1933 [...] zprávy hovořily o koncentracích jako o místech, kam hitlerovci zavírají své politické odpůrce anebo ty, které rasistické šílenství vylučovalo z postavení rovnoprávných občanů.“ HÁJKOVÁ, Dagmar et al., *Ravensbrück*, Praha 1960, s. 6.

protistátní činností, bezprostředně ohrožuje veřejnou bezpečnost a pořádek.¹² Před vydáním Norimberských zákonů v roce 1935 se ochranná vazba vztahovala především na politické vězně, zatímco v pozdějším období přibýval do vězeňské skladby i nový, rasově podmíněný element, zpravidla Židé. Je zřejmé, že Křišťálová noc z 9. na 10. listopadu 1938 představovala nepřehlédnutelný prolog k mnohem masovějším represím vůči Židům, pro něž však vznikaly primárně tábory okamžitého vyhlazení, nikoli tábory koncentrační.

Koncentrační tábor jako takový nebyl nacistickým vynálezem. V raném období nacistické moci již byla ve stalinistickém SSSR rozpředena poměrně solidní síť zařízení pracujících na podobném principu, která se do roku 1930 přímo nazývala koncentrační tábory, později přejmenované na pracovní nápravní tábory.¹³ Je tedy zřejmé,

¹² BARTEL, Walter (ed.), *Buchenwald varuje. Dokumenty, vzpomínky, svědectví*, Praha 1962, s. 24–5. Ochranná vazba a postup jejího uvalení byly rozvinuty nařízením říšského prezidenta ze dne 28. 2. 1933 v reakci na požár Říšského sněmu (27. 2. 1933) a byla definována jako zabavení svobody provedené z politických důvodů, když je bezprostředně ohrožována veřejná bezpečnost a pořádek. Věcným předpokladem pro její nařízení (uvalení) bylo proto určité skutkové protistátní chování. Tamtéž, s. 28.

¹³ Srov.: „[...] komise například [...] vypustila ze všech svých veřejných prohlášení výraz *konclager* čili ‚koncentrační tábor‘. Od 7. dubna 1930 všechny oficiální dokumenty označovaly sovětské koncentrační tábory jako *ispravitělno-trudovye lagerja* (ITL), čili ‚nápravně-pracovní tábory‘. APPLEBAUM, Anne, *Gulag: Historie*, Praha, Plzeň 2004, s. 80.

že koncentrační tábor byl elementem, který představoval po dlouhá léta součást nejen střední Evropy, ale i vzdálenějších zemí. Stal se nástrojem teroru a izolace nepohodlných osob, protivících se partikulárním režimům a jejich programu. Přestože v SSSR se metastáze tohoto „lágrového“ bujení rozšířily do mnohem širších územních rozměrů, než tomu bylo pod taktovkou nacistického Německa, nacistická verze s sebou nese zcela specifické rysy. Donedávna (a možná ještě dnes), je termín „koncentrák“ spojován primárně s nacismem.

V raném období nacistického Německa zde koexistovaly tábory řízené různými administrativami.¹⁴ Postupně ve třetí říši krystalizovaly unifikované kontury jejich podoby. Lze sem zařadit zlořečené bažinové tábory (Moorlager¹⁵), státní koncentrační tábory, a dále poloilegální „divoké“ tábory jednotek SA/SS. Zároveň se však objevuje tábor Dachau se zprvu smíšenou policejně-esesáckou

¹⁴ Berdych se ve své knize zmiňuje o docela prvních koncentracích v Německu, jimiž podle něho byly tyto tři tábory: Mathildenstraße („Matylda“), zámek v Ostersteinu u Cvikova a „Zemský ústav“ v Koldicích. Dále zmiňuje předchůdce Moirlagerů, kterými byly koncentráky Sonnenburg, Sulza (ten však nebyl inspektorem koncentračních táborů Eickem definován v jeho zprávě z 3. 6. 1936, týkající se přeložení KL Lichtenburg do Durynska jako koncentrační tábor, ale pouze jako vězení Bad Sulza. BARTEL (eds.), s. 36. Nicméně v Lammersově zprávě z roku 1937 figuruje jako koncentrační tábor pro politické vězně. Tamtéž, s. 38.), Heuberg a Lichtenburg, BERDYCH, Václav, *Mauthausen*. Praha 1959, s. 16.

¹⁵ Tamtéž, s. 16.

správou, geograficky limitovanou, upínající se k tradičnímu bavorskému stranickému centru, který dal později podnět k růstu rozsáhlého aparátu rozprostírajícímu se na internacionálně širokém, nacisty okupovaném území. Jednalo se o tábor, který se stal předlohou svým četným a stejně nechvalně proslulým nástupcům, jejich šablonou. Vzor táborů jednotek SS, který si vysloužil přídomek „Musterlager“.¹⁶ Pamatovalo se na něj jako na hůře než peklo obávaný a miliony lidí proklínaný koncentrační tábor v lesnatých mokřinách, zvaných „dachovská blata“, Dachauer Moor.¹⁷ Dnes stačí krátká procházka podél řeky Amper, kde se turista stane obětí agresivně útočících mračen komárů.

V prvních letech nacistické moci se rýsuje konstituce tří základních pilířů v systému koncentračních táborů, kterou lze definovat jako pomyslný trojúhelník „divokých táborů SA/SS – státních

¹⁶ Srov.: Eicke v Dachau vytvořil model koncentračního tábora, jenž byl později aplikován na všechny tábory v říši. TUCHEL, Johannes, *The Commandants of the Dachau Concentration Camp*. In: BENZ, Wolfgang – DISTEL, Barbara (ed.), *Dachau and the Nazi Terror 1933–1945, Vol. II Studies and Reports*, Dachau 2002, s. 244. „Dachau [...] ‚Musterlager‘, vzorný tábor, říkali Němci.“ HAJŠMAN, Jan, *V drápech bestie*, Praha 1947, s. 55. „Eicke [...] přeměnil Dachau na modelovou instituci, kterou Himmler velmi rád ukazoval hostům, na něž chtěl udělat dojem.“ PATFIELD, s. 131.

¹⁷ HAJŠMAN, s. 55.

koncentračních táborů včetně Emslandlagerů (močálových táborů) – a vzorového tábora Dachau“.

V zásadě je obtížné určit, který koncentrační tábor vznikl jako první, nicméně z hlediska významnosti je nasnadě zakomponovat právě Dachau do skupiny prvních táborů zrodivších se po pádu Výmarské republiky. Sám Himmler 20. března 1933 během tiskové konference proklamoval nadcházející otevření *prvního koncentračního tábora* v Dachau s kapacitou pěti tisíc lidí a určeného pro komunisty, odboráře a sociální demokraty.¹⁸ První vězni sem dorazili 22. března 1933. Tábor nepředstavoval jen základní stavební jednotku v pozdějším systému koncentračních táborů, ale současně byl i jedním z „nejprestižnějších“, což lze doložit faktem, že ve srovnání s ostatními koncentračními tábory zde byli táborovými veliteli jmenováni SS-vedoucí s poměrně vysokými hodnostmi.¹⁹

Tím prvním se stal SS-Sturmhauptführer Hilmar Wäckerle, který zde zůstal do června 1933,²⁰ neboť krátce po své „inauguraci“ se dostal pro své sklony k vraždění a zalíbení v brutalitě²¹ do křížku s bavorským

¹⁸ ZÁMEČNÍK, Stanislav, *To bylo Dachau*, Praha, Litomyšl 2003, s. 17.

¹⁹ TUCHEL, s. 225, 244.

²⁰ Tamtéž, s. 225–6.

²¹ Srov.: „Dozorci má již po léta právo, že může, není-li pozorován, rázně vystoupit proti vězňům.“ HINRICHS, Klaus, *Státní koncentrační tábor VII*, Praha 1937, s. 18.

ministrem spravedlnosti a následně byl z funkce velitele odvolán.²² Byl nahrazen Theodorem Eickem, pozdějším inspektorem koncentračních táborů,²³ který si však se svým předchůdcem v užívání brutality příliš nezadal.²⁴ Disciplinární a trestní řád vyhotovený Eickem pro Dachau byl shledán uspokojivým a přijímán jednotlivými komandanty a jejich vycvičenými jednotkami, které se nazývaly „Útvary umrlčích lebek SS“ – SS-Totenkopfverbände.²⁵

Himmler si byl od počátku vědom toho, že Eicke se svojí pohnutou minulostí (problémy se zákonem, emigrace, pobyt v psychiatrické léčebně) je tím pravým mužem k vytvoření důmyslného systému německých koncentračních táborů,²⁶ které se staly pozoruhodnou alternativou k rozvíjející se síti táborů v bažinatých oblastech v sousedství hranic s Nizozemím, o kterých bude pojednáno níže. Eickemu stačilo pouhých pár měsíců na to, aby vytvořil vzorovou fasádu koncentračního tábora, jež byla kombinací pruského

²² PATFIELD, s. 125.

²³ TUCHEL, s. 227.

²⁴ PATFIELD, s. 125.

²⁵ Tamtéž, s. 175.

²⁶ TUCHEL, s. 228–9.

pochodového cvičení, nesmyslného týrání a kalkulativní brutality.²⁷ Dachau se stal školicím střediskem, cvičišťem stávajících i budoucích členů strážních jednotek typově podobných táborů.

Pozdější generální velitel koncentračního tábora Osvětim, Franz Ferdinand Rudolf Höß, byl jedním z těch, kteří zde prošli Eickeho výcvikem. To, o čem se zmínil ve svých memoárech, naprosto podporuje tréninkovou funkci tábora. Napsal, že velitelé pozdějších táborů ochranné vazby pocházeli z doby Eickeho velitelování v Dachau. Byli to muži, jimž bylo vštípeno, že vězni jsou nepřáteli státu a s touto „dachauskou školou“ byli dále systematicky rozesíláni do jiných táborů, aby v nich šířili ducha Musterlageru.²⁸

Himmler jakožto nejvyšší představitel SS (od roku 1929) však ve své době nevlastnil monopol na zakládání koncentračních táborů.²⁹ Svěbytná lágrová skupina, geograficky vzdálená od vzorového koncentráku Dachau, se tou dobou zformovala v takzvaném regionu Emsland³⁰ na severozápadě Německa. Tyto tábory, které zpravidla nesly označení „Státní koncentrační tábor“ s přiděleným pořadovým

²⁷ Tamtéž, s. 230.

²⁸ HÖSS, Rudolf, *Velitelem v Osvětimi*, Praha 2006, s. 92, pozn. 47.

²⁹ PATFIELD, s. 127.

³⁰ Česky také jako Poemží. BARTEL (eds.), s. 28. V německé kartografii se jedná o obvod: Landkreis Grafschaft Bentheim.

označením ve formě římské číslice,³¹ sestávaly z celkem patnácti základních *lagerů*³². Šlo o nechvalně proslulé *Moorlagery* v močálech u řeky Emže, které představovaly (podle Berdycha) prototypy³³

³¹ V Hinrichsově knize se toto označení objevuje již v samotném jejím názvu: *Státní koncentrační tábor VII*. Kniha se v českém jazyce objevila už v roce 1937. Nepochybně měla fungovat jako odstrašující případ pro občany první Československé republiky a mobilizovat je proti sympatizantům s nacisty. Tato publikace nebyla svého druhu ojedinělým počinem, což dokládá sborníková práce o Ravensbrücku, kde je možné dočíst se ve vzpomínkách pamětníků: „[...] *Obsah pojmu „koncentrační tábor“ se stával srozumitelným [...] tak jsme o tom čítali v Hnědé knize, v knize o Oranienburgu, v Langhoffových Zajatečích močálu* [tato svědecká výpověď Wolfganga Langhoffa se v několikajazyčné knižní podobě objevila pod titulem „Die Moorsoldaten“ ve Švýcarsku poté, co tam autor v roce 1935 emigroval. Popisuje zážitky z koncentračního tábora Börgermoor. <https://diz-emslandlager.de/lager/> [2025-08-11]] *i v jiných publikacích, uveřejňovaných u nás v Československu proto, aby upozornily, objasnily, co je fašismus, aby varovaly a mobilizovaly.*“ HÁJKOVÁ et al., s. 7. Hinrichsova kniha je jedním ze zachovalých důkazů této snahy. Jedná se o nezvratný důkaz toho, že povědomí o koncentračních táborech bylo systematicky šířeno již před samotným vypuknutím války.

³² <https://diz-emslandlager.de/lager/> [2025-08-11].

³³ Tyto tábory ve skutečnosti nebyly prototypy v pravém slova smyslu, neboť paralelně koexistovaly s prakticky nejstarším (a prototypním) koncentrákem Dachau, do něhož přišli první vězňové již 22. března 1933, tedy necelé dva měsíce po uchopení moci nacisty. Není tedy ani pravda, jak píše Berdych, že „druhý rok vlády nacistů v Německu je poznamenán stavbou velkého a již dokonale organisovaného koncentračního tábora v Dachau u Mnichova“. BERDYCH, s. 17. Zajímavé je, že informaci o tom, že v roce 1934 byly položeny základy ke koncentračním táborům Dachau u Mnichova, použil i Moulis ve své knize o Buchenwaldu. MOULIS, Miloslav, *To byl Buchenwald*, Praha 1959, s. 12. Na základě některých pasáží téže knihy lze interpretovat udanou genezi koncentráků

koncentráků. Vězňové v nich žili v dřevěných barácích, obehnaných ostnatým drátem. V jednom z prvních z těchto táborů, v „Börgermooru“, byla složena píseň, jež se ujala v mnohých dalších koncentracích. Tato píseň o znovuzískání domova byla příznačně pojmenována: „Die Moorsoldaten“ (Vojáci bažin),³⁴ a je uměleckým odkazem specifikujícím klima této táborové skupiny, tedy bažiny.

Přední český odborník na problematiku koncentračního tábora Buchenwald, Miloslav Moulis, řekl, že přestože byly věznice přeplněny, přicházeli stále noví a noví provinilci, protože začaly vznikat první *skutečné* koncentrační tábory, pověstné lágry u holandských hranic v Mooru (Emsland), kde desetitisíce vězňů museli pracovat v těžkých podmínkách při dobývání rašeliny.³⁵ Jiný český historik, specializující se na dějiny Dachau, Stanislav Zámečník, se ve své monografii o výše zmíněném táboře³⁶ mimo jiné dotýká

tezí, že když tábory „Mooru“ svému úkolu nestačily, musely být doplněny sofistikovanějšími tábory typu Dachau, což však není zcela korektní vysvětlení vzhledem k informacím pocházejícím z jiných zdrojů.

³⁴ BERDYCH, 16–7.

³⁵ MOULIS, s. 11.

³⁶ Zámečníkova kniha byla přeložena do několika jazyků a je považována za jednu ze základních monografií mapujících komplexní historii tohoto nejstaršího a nejdéle působícího koncentráku SS. Když se současný návštěvník prochází po *Gedenkstätt* Dachau, tato kniha je jedním z dominantních atributů edukační sekce zmíněného památníku.

otázky tak zvaných divokých a nepočetných táborů SA, které tato organizace zřídila proto, aby měli SA své vězně pod vlastní kontrolou, přičemž přidruženým motivem k jejich existenci byla vysoká přeplněnost věznic, což podporuje již nastíněný diskurz stimulující vznik táborů nahrazujících v tomto období věznice. Nicméně termín „divoké“ tábory je v tomto kontextu nutné vztahovat na svévolně a sporadicky zakládané tábory, „které na vlastní pěst zřídila a spravovala SA“, nikoli na Emslandlagery, jež měly statut státního koncentračního tábora. Divoké tábory lze z existenčního hlediska vnímat jako krátkodeché pseudoinstitute, vymykající se v některých případech pravomocím státních úřadů a fungující ilegálně. To lze demonstrovat na případě tábora Kemna v Porúří.³⁷

Dozorčí aparát v rámci *Moorlagerů* (Emslandlagerů) byl jakýmsi amalgámem příslušníků SA i SS, jak dokazuje Göringův zásah do správního systému v listopadu 1933, který byl motivován stížnostmi obyvatel z okolních vesnic, již se cítili být dotčeni chováním členů stávajících dozorčích jednotek. Göring tehdy zavedl do táborů v Emslandu strážní systém, který sice opět vycházel ze spoluúčasti příslušníků SA a SS, nicméně s tím rozdílem, že od nynějška byl pod přímou kontrolou Pruského státu.³⁸ Podle

³⁷ ZÁMEČNÍK, s. 14, 51.

³⁸ <https://diz-emslandlager.de/lager/> [2025-08-11].

Zámečníka došlo k obsazení těchto táborů, kde se strážní mužstvo SS vymykalo z podřízení zemským orgánům, v prosinci 1933.³⁹

To vše signalizovalo a klestilo cestu Himmlerovým integračním plánům, které měly unifikovat správní systém všech koncentračních táborů v říši (a nakonec i mimo ni) a postavit jej na nad územně-správní rámec jednotlivých „spolkových“ zemí, respektive států.

Původní idea zřízení pruské táborové sítě pocházela taktéž od Göringa. Jakožto šéf Pruska měl v úmyslu internovat v nich státní politické vězně v počtu deset tisíc osob, kteří by byli umístěni v osmi až deseti táborech ve zmiňované oblasti. Základem táborové sítě se měl stát původně zamýšlený „dvojtábor“ Börgermoor (v kompletním souboru všech patnácti táborů⁴⁰ nesl označení „I“) s Esterwegenem („VII“) a samostatný tábor Neusustrum („V“). V tomto triu pionýrských táborů bylo roku 1933 umístěno na čtyři tisíce vězňů.

³⁹ ZÁMEČNÍK, s. 50.

⁴⁰ I – BÖRGERMOOR, II – ASCHENDORFREMOOR, III – BRUAL.RHEDE, IV – WALCHUM, V – NEUSUSTRUM, VI – OBERLANGEN, VII – ESTERWEGEN, VIII – WESUWE, IX – VERSEN, X – FULLEN, XI – GROSS-HESEPE, XII – DALUM, XIII – WIETMARSCHEN, XIV – BATHORN, XV – ALEXISDORF. <https://diz-emslandlager.de/lager/> [2025-08-11].

Členové SS a SA, kteří zde vykonávali strážní službu, pak byli podřízeni velitelství v Papenburgu.⁴¹

Když se na počátku roku 1934 ujal Himmler vedení politické policie napříč všemi spolkovými zeměmi, idea existence autonomně působících pruských táborů v Emslandu, tak jak byly provozovány doposud, přestala být aktuální.⁴² Stejně nepopulární byly divoké tábory, při jejichž likvidaci sehrál významnou roli Rudolf Diels. Ten se v rámci boje proti výstřelkům SA v hlavním městě zasadil o uzavření mnoha těchto divokých koncentračních táborů SA⁴³, zejména nechal policejními jednotkami obsadit tábory Dürigoy a Bornin.⁴⁴ V důsledku redukce bažinových táborů a aplikace systémových změn byl zachován pouze Esterwegen, který byl vtělen do korpusu vyhovujících koncentračních táborů pod administrativou SS, kde zůstal až do září roku 1936. Do té doby představoval společně s Dachau největší a nejdůležitější tábor v nacistické říši. Byl jakýmsi pruským pandámem k bavorskému Dachau. Vězni z Esterwegenu

⁴¹ Tamtéž.

⁴² Tamtéž.

⁴³ PATFIELD, s. 139.

⁴⁴ ZÁMEČNÍK, s. 50.

přešli v roce 1936 pod koncentrační tábor Sachsenhausen,⁴⁵ který si také sami postavili.⁴⁶

V tomto období bylo více než jasné, že po rozdrolení původní tripartity „divoké tábory – státní koncentrační tábory včetně Emslandlagerů – Dachau“ jasně převládl dachauský model reprezentovaný novými tábory jako Sachsenhausen a později Buchenwald. V obou posledně zmíněných táborech budoval svoji kariéru třetí velitel Majdanku, Hermann Florstedt, 5. března 1943 povýšený do hodnosti SS-Sturmbannführera, velitelem Majdanku od 25. listopadu 1942. Důvodem jeho povýšení měla být právě jeho služba v Buchenwaldu a Sachsenhausenu, stejně jako jeho energičnost, bezúhonnost a schopnost poradit si s táborovým „potížistou“, jakým byl Majdanek.⁴⁷ Podle Ewy Walecké-Kozłowské ji při prvním setkání s Florstedtem upoutal jeho velký orlí nos.⁴⁸

⁴⁵ <https://diz-emslandlager.de/lager/> [2025-08-11]. Ze stejných důvodů jako z Esterwegenu, byli do tábora přemístěni vězni koncentračního tábora Columbia-Haus (Berlín), HÖSS, s. 96, pozn. 50.

⁴⁶ <http://www.stiftung-bg.de> [2025-08-11].

⁴⁷ LENARCZYK, Wojciech (ed.), *Majdanek w dokumentach*, Lublin 2016., s. 161–2.

⁴⁸ KOZŁOWSKA, Ewa – KOZŁOWSKI, Zbigniew, *I Was A Maid of The Majdanek Concentration Camp's Commandant*, 2018, s. 32.

To, že byl Esterwegen považován za překonaný a nahrazený Sachsenhausenem, dosvědčuje Himmlerův proslov z roku 1937, ve kterém uvádí, že: „[...] tábor Esterwege [sic!] v Poemží. Tento tábor [...] jsem zrušil po upozornění říšského pracovního vedoucího Hierla, který mi zrovna tak jako soudy prohlásil, že je nesmyslné, když se na jedné straně říká, že práce ve slatinách [...] je čestná služba, [...] zatímco na druhé straně se [tamním] vězňům říká, [...] že ve slatinách se už naučí móresům. To je skutečně nelogické, a proto jsem po půlroce nebo po třech čtvrtích roku tábor v Esterwege zrušil a přeložil jsem jej do Sachsenhausenu v blízkosti Oranienburgu.“⁴⁹

Podle některých pramenů panovaly v táboře Esterwegen jedny z nejhorších podmínek.⁵⁰ V knize Klause Hinrichse, publikované v českém jazyce již v roce 1937, se tento tábor objevuje pod jiným označením, a sice jako Státní pruský koncentrační tábor VII „Ostermoor“⁵¹, pojmenovaný podle nedaleko ležící vesnice s nízkými chaloupkami, nestejněměrně rozdělenými na louce mezi dubovými stromy. Ležel na severní straně nízkého, borovicemi porostlého a

⁴⁹ BARTEL (eds.), s. 28–9.

⁵⁰ MOULIS, s. 11.

⁵¹ HINRICHS, Klaus, *Státní koncentrační tábor VII*, Praha 1937, s. 136. Vesnička Ostermoor s malým červeným kostelíkem, v jejímž sousedství se tábor nacházel, vlastnila zelinářskou zahrádku, a uprostřed na zvýšené terase stál místní poštovní úřad, kam chodil denně oddíl vězňů pro balíky. Tamtéž, 227, 231.

mírně se svažujícího bažinatého návrší. Baráky 1. až 5. a věžeňská budova s kuchyní byly vystavěny na zděných základech z kamene a písku. Práce v táboře spočívala hlavně v převážení písčné duny, která vznikla uprostřed tábora, do bažinaté prolákliny, zející na jeho severní straně. Na práci v bažinách byla mnohdy formována pracovní komanda z více táborů najednou. Hinrichs píše o čtyřstupech takto zformovaných věžňů posílaných na práci do bažin, ke kterým se ještě připojují věžňové z tábora VI., VIII. a X. a v souvislosti s tím se zmiňuje o oprávněné nespokojenosti dělníků a chudých sedláků z bažinatých krajín. Vzrůstem táborů v bažinách se zde totiž zvýšil i počet nezaměstnaných.⁵²

Vedle těchto táborů existovaly další známé tábory se statutem státního koncentračního tábora, jimiž byl například koncentrační tábor Oranienburg [nezaměňovat se Sachsenhausenem], který ležel uprostřed stejnojmenného města v opuštěném pivovarském komplexu. Vznikl již 21. března 1933⁵³ a je pokládán za vůbec první koncentrační tábor v Prusku. Odhaduje se, že jím do doby jeho uzavření prošlo na tři tisíce věžňů, přičemž zhruba šestnáct z nich bylo zabito strážemi. Vlastní tábor byl od městské zástavby separován protitankovými překážkami a zpočátku se jednalo o primitivní

⁵² Tamtéž, s. 163, 231, 307.

⁵³ Pro srovnání: do Dachau přišli první vězni až o den později.

zařízení pro sedm set vězňů, střežených čtrnáctičlenným personálem z řad SA. K podstatnému rozšíření došlo až v létě téhož roku. Do tábora byli posíláni především komunisté, od počátku léta 1933 k nim pak přibýli sociální demokraté. Táborovým velitelem byl Werner Schäfer.⁵⁴

Dalším táborem byl KL⁵⁵ Lichtenburg u Prettinu na Labi, který sloužil až do svého rozpuštění v roce 1937 jakožto mužský sběrný tábor. Měl dlouholetou tradici a mezi ostatními KL byl jedním z nejstarších. V červnu 1933 do něj byli dopraveni první vězni a ve svém raném období plnil roli „vzorového a výcvikového tábora“.⁵⁶

9. ledna 1934 byly jednotlivé zemské vlády upozorněny na neadekvátní uplatňování ochranné vazby a vyzvány k revizím v partikulárních případech. V důsledku toho začalo docházet k obsazování vybraných táborů policií a jejich postupnému rušení, jak bylo nastíněno výše. Göring s Wilhelmem Frickem⁵⁷ nasadili ostrý kurz ke zlomení zvěle SA a SS, provázený rozpouštěním některých

⁵⁴ <http://www.stiftung-bg.de> [2025-08-11].

⁵⁵ Oficiální dobová zkratka z Konzentrationslager. Vězni často užívali zkratku KZ, tedy „kácet“, písmena z téhož označení.

⁵⁶ <http://www.sachsen-anhalt.de/index.php?id=32880> [2013-10-07].

⁵⁷ Druhý a poslední říšský protektor Protektorátu Čechy a Morava.

již existujících táborů. Došlo k varování, že zneužívání ochranné vazby bude v budoucnu důsledně trestáno.⁵⁸

V květnu 1934 Eicke, v rámci Himmlerova rozkazu o demontáži menších koncentračních táborů SA (v zásadě byl pověřen organizací všech koncentračních táborů, které vznikly v roce 1933 během vyrovnávání účtů s politickými odpůrci a postrádaly pojítka jednotného zřizovatele, který byl porůznu původem buď z SA či SS⁵⁹) a jejich případnému přetvoření k obrazu Dachau, obsadil KL Lichtenburg,⁶⁰ jenž se faktické likvidaci vyhnul a navzdory transformačním zásahům přetrval až do roku 1937. Z reorganizační⁶¹ bouře vyšel jako jeden z nejvýznačnějších táborů s dlouholetou tradicí. Teprve po zrušení tamního mužského koncentračního tábora v roce 1937 zde vzniklo jakési předpolí pozdějšího ženského koncentračního tábora FKL⁶² Ravensbrück, trestankyně zde

⁵⁸ ZÁMEČNÍK, s. 50–1.

⁵⁹ HÖSS, s. 79, pozn. 36.

⁶⁰ TUCHEL, s. 231.

⁶¹ V němčině se lze setkat s termínem: Reorganisation und Institutionalisierung des Konzentrationslagersystems 1934/35. <http://www.sachsen-anhalt.de/index.php?id=32880> [2013-10-07].

⁶² Frauen-Konzentrationslager.

vystřídaly trestance,⁶³ kteří byli v počtu dvanáct set sedmdesát pět osob přemístěni do novostavby koncentračního tábora Buchenwald.⁶⁴ Ve stejném roce (1934) Eicke reorganizoval koncentrační tábor Esterwegen a Sachsenburg. Nádavkem nechal demontovat koncentrační tábor v Oranienburgu.⁶⁵ Tábor byl obsazen sto padesáti příslušníky jednotek SS a 13. července 1934 odtud byli vězni odesláni do KL Lichtenburg. Od té doby byl Oranienburg považován za „rezervní tábor“, jehož se mělo užít pouze v případě „potřeby“.⁶⁶ V obou reorganizovaných táborech, Sachsenburgu i Esterwegenu, působil první budoucí velitel Majdanku Karl Otto Koch, v březnu 1935 přeložený do Lichtenburgu. Od 1. září 1938 byl v pozici vedoucího I. oddělení v Lichtenburgu i druhý majdanský velitel, Max Kögel, jenž se po rozpuštění tábora a svém přesunu do Ravensbrücku stal tamním velitelem.⁶⁷ SS-Obersturmbannführer Kögel byl oficiálně

⁶³ HELMOVÁ, Sarah, *Ravensbrück. Život a smrt v Hitlerově koncentračním táboře pro ženy*, Praha, Plzeň 2017, s. 33.

⁶⁴ <http://www.sachsen-anhalt.de/index.php?id=32880> [2013-10-07].

⁶⁵ TUCHEL, s. 231.

⁶⁶ <http://www.stiftung-bg.de/gums/en/index.htm> [2025-08-11].

⁶⁷ LASIK, Aleksander, *Struktura organizacyjna oraz obsada osobowa stanowisk kierowniczych w obozie koncentracyjnym na Majdanku w latach 1941–1944*, in: KRANZ, Tomasz (ed.), *Zeszyty Majdanka XXII*, Lublin 2003, s. 175.

jmenován velitelem Majdanku s účinností od 8. srpna 1942.⁶⁸ Ravensbrücký táborový lékař Sonntag odmítal Köglovu autoritu a vnímal jej jako prostého a neotesaného. Nemohl jej vystát především proto, že Sonntaga nenechal bydlet v komfortních bytech SS u jezera. Mezi Sachsenhausenem a Ravensbrückem pak existovaly vzájemné styky. Chléb pro uvězněné ženy se pekl v Sachsenhausenu a vozil každý den do ženského tábora.⁶⁹ Köglova zkušenost s ženskými koncentračními tábory (Lichtenburg, Ravensbrück⁷⁰) se měla v budoucnu významně odrazit v jeho politice ve funkci velitele Majdanku, kde byly právě za jeho vlády položeny základy k ženskému sektoru lublinského tábora. V Lichtenburgu sloužil i poslední majdanský velitel, Arthur Liebehenschel, jenž zde zastával funkci adjutanta velitele.⁷¹ Podmínky v Lichtenburgu byly velice špatné. Ženy živořily v zdemolovaných celách a provlhlých podzemních kobkách. Do nově vznikajícího Ravensbrücku byly

⁶⁸ LENARCZYK, *Majdanek w dokumentach*, s. 160.

⁶⁹ HELMOVÁ, s. 13, 117.

⁷⁰ V Ravensbrücku nebyly v obvodové zdi umístěné strážní věže tak, jako v mužských koncentračních táborech. HELMOVÁ, s. 20.

⁷¹ LASIK, s. 179.

z Lichtenburgu přemístěny keře angreštu, stejně jako obsah tamních záchodů, jenž posloužil jako hnojivo.⁷²

V rámci reorganizace si Eicke zároveň vyžádal, aby byl zproštěn funkce táborového velitele v Dachau a jmenován do čela Inspektorátu koncentračních táborů⁷³. K tomu skutečně došlo 4. července 1934.⁷⁴ Eicke přesídlil v nové roli inspektora koncentračních táborů do Oranienburgu,⁷⁵ který se stával novým významným centrem koncentračních táborů s tradicí aktuálně zrušeného tábora SA v městské zástavbě stejnojmenné obce a s pozdější (1936) novostavbou architektonicky svérázného tábora Sachsenhausen, jež se nacházela nedaleko budovy inspektorátu.

Soustředěním moci do svých rukou prostřednictvím trojúhelníku „politická policie – koncentrační tábory – SS“, který předtím aplikoval na Bavorsko, dosáhl Himmler celoříšské kontroly nad aparátem koncentračních táborů, který formálně zůstával podřízený Göringovi, avšak Eicke, inspektor koncentračních táborů, byl faktickým

⁷² HELMOVÁ, s. 20–1.

⁷³ Zkratka IKL.

⁷⁴ TUCHEL, s. 231.

⁷⁵ HÖSS, s. 79, pozn. 36.

vykonavatelem Himmlerovy vůle nad touto částí jeho impéria, a to s vyloučením státně-administrativních zásahů a jiných vlivů zvenčí.⁷⁶

Období reorganizace bylo zásadním mezníkem v genezi systému koncentračních táborů. Ten byl unifikován a získal jednotné centrální řízení. Odted' měly vznikat koncentrační tábory pod správou SS, které navazovaly na Dachau podle jednotného mustru.⁷⁷ Typickými příklady byly tábory Sachsenhausen, který vytlačil zastaralý a překonaný Oranienburg, Buchenwald, jenž nahradil Lichtenburg, Ravensbrück, jenž se stal významným ženským koncentračním táborem⁷⁸, Mauthausen, založený v anektovaném Rakousku již v roce 1938, a co víc, tento osvědčený artikl s nálepkou „tradice Dachau“ se stal v průběhu dalších let vývozním zbožím. Zejména ve válečném období se dokázal zakořenit v různých modifikovaných podobách na teritoriích dnešního Polska, Běloruska a dalších nacisty okupovaných územích, ačkoli v těchto případech se jednalo v zásadě o pobočné tábory přidružené k některému z mateřských táborů (*Stammlagerů*),

⁷⁶ PATFIELD, s. 175.

⁷⁷ Jedním ze společných jmenovatelů, který je zároveň vstupní vizitkou táborů, je například pověstný nápis na táborové bráně „ARBEIT MACHT FREI“, který je dodnes k vidění jak v Dachau, tak v Sachsenhausenu, Groß-Rosenu, Osvětimi, zatímco v Buchenwaldu se objevuje alternativa „JEDEM DAS SEINE“.

⁷⁸ Jelikož tento tábor nebyl určen jako tábor pro Židy, židovské vězeňkyně zde tvořily asi jen 10 % vězeňského osazenstva. HELMOVÁ, s. 10.

jež byly dislokovány na teritoriích patřících říši, a tudíž si ve svých názvech udržely německá označení.

Ravensbrück je pak zvláštní tím, že v něm probíhaly likvidace plynem až ve vrcholné fázi jeho fungování. Plynovou komorou byl vybaven teprve v posledních měsících války. „Zabíjení plynem v Ravensbrücku probíhalo ve zcela novém kontextu. Bylo to poprvé, kdy se vyhlazování provádělo bez vyhlášení ideového cíle; pro SS bylo obtížné přesvědčit sebe i ostatní, že to, co se tu nyní děje, slouží k vyčištění genetického fondu nebo k blahobytu panské rasy. Zabíjení plynem v posledních měsících války v Ravensbrücku mělo jako hlavní účel zmírnit nedostatek ubytovacího prostoru, ušetřit na spotřebě potravin, přičemž se zároveň snižoval počet vězňů, kteří by jinak padli do nepřátelských rukou.“ V souvislosti s Ravensbrückem se také objevují svědectví hovořící o používání mobilních plynových komor. „O existenci takových nákladních aut Polky věděly, protože je nacisté v prvních letech po obsazení Polska často používali.“ Zmíněny byly i železniční vagony odstavené na koleji v lese, které byly utěsněny a následně do nich byl vháněn plyn.⁷⁹ Mauthausen je pak vnímán jako tábor, jehož „součástí byla poslední fungující plynová komora druhé světové války. [...] Tím, že byla naposledy použita 29. dubna 1945, se jí dostalo pochybného věhlasu posledního zařízení tohoto druhu, které během druhé světové války fungovalo.“

⁷⁹ HELMOVÁ, s. 462, 502, 541.

Další zajímavostí a podobností mezi Ravensbrückem a Mauthausenem je, že v posledně zmíněném táboře vznikla v září 1944 jeho ženská sekce.⁸⁰

TÁBORY VE VÁLEČNÉM OBDOBÍ

Po začátku druhé světové války se na portfolio nacistického represivního aparátu začaly objevovat tábory nového typu, inspirované říšskými koncentračními tábory ze staré říše a Východní marky, tedy přičleněného Rakouska. Některé z nich měly za cíl internaci politických odpůrců, jiné začaly konkurovat zajateckým táborům Wehrmachtu, totiž Stalagům. Říjen 1941 odstartoval realizaci projektů, týkajících se táborů v Osvětimi-Březince, ale i Lublinu, kde začaly být paralelně budovány tábory pro válečné zajatce, Kriegsgefangenenlager.

Počínaje podzimem 1942 pak byly Osvětim a Majdanek jedinými „koncentračními“ tábory, v nichž mohli být uvězněni Židé. Na konci téhož roku prodlévalo podle Richarda Korherra, inspektora pro statistiku u říšského vedoucího SS, v říšských koncentračních

⁸⁰ JARDIM, Tomasz, *Mauthausenský proces*, Praha 2014, s. 9. Na jaře 1942 byla v Mauthausenu „zřízena pevná plynová komora a její pojízdná verze [...] Mezi Mauthausenem a Gusenem jezdily automobily plynující vězně, které vybíral Krebsbach.“ Tamtéž, s. 64, 66, 79.

táborech již pouze tři sta sedmdesát jedna židovských vězňů. Osvětim, stejně tak jako Majdanek, byly také v tomto kontextu jedinými tábory, podílejícími se na „konečném řešení“. To vše se dělo v souladu s nařízením z podzimu 1942 o „odžidovštění“ říšských koncentračních táborů.⁸¹

Mezi vůbec první koncentrační tábory na okupovaném území Polska po 1. září 1939 lze zařadit tábor zřízený v bývalé poznaňské pevnosti, jenž vstoupil ve známost jako Fort VII, přestože fakticky se jednalo o vyšetřovací vazbu. 24. ledna 1940 přišel do obávaného Fortu VII Edward Frankiewicz, který se nechal slyšet: „Nyní jsem si nad hlavním vchodem vedoucím do nitra Pevnosti všiml velkého černého nápisu na bílém podkladě: Konzentrationslager Posen. [...] Ostatně Pevnost byla určena jen na přechodný pobyt. Každý o tom věděl, a nic lepšího po něm neočekával. [...] A opět po několika dnech nás přemístili do jiné cely, nárožní, tentokrát naposledy. Naproti se nacházela cela, kterou obývala ‚trestní rota‘. Sestávala z přibližně třiceti mladých a zdravých lidí. Takřka denně vyjížděli nákladákem v neznámém směru. Znalí tvrdili, že odjížděli zasypávat masové hroby zavražděných Poláků do lesů mezi Zbąszynem a Wolsztynem. Neměli dovoleno komunikovat s jinými vězni a podléhali přísné kontrole. Pravda, jídla měli dostatek, ale jako ve všech táborech, patřili do té nejnešťastnější skupiny, jelikož po dosažení cíle je všechny

⁸¹ SCHWINDT, s. 147–8.

zlikvidovali v rámci nacistické zásady: „Nur die Toten schweigen“ (Jedině mrtví mlčí).⁸² Fort VII se totiž podílel na operacích takzvaného Sonderkommanda Lange, jehož úkolem bylo realizovat „eutanazii“ na nacisty dobytých územích přičleněných k říši. Program probíhal paralelně s říšskou „eutanazií“, i když měl svá specifika. Především se jednalo o to, že byl v pozdějším období mobilní. Herbert Lange měl na území Wartheland, kde se nacházela Poznaň a Lodž, nejprve „vyčistit“ šest psychiatrických léčeben. Byla jimi tato místa: Owińska, Dziekanka, Kościan, Warta, Kochanówka a Gostyń. Střediska „eutanazie“, fungující po 1. září 1939, byla přitom ve staré říši stacionární. Lange měl být navíc prvním velitelem Fortu VII, tehdy známým jako Fort Colomb. Vůbec první experimenty s likvidací duševně chorých osob plynem proběhly ve Fortu VII a anticipovaly podobná zkušební plynování ve střediscích T4 v Brandenburgu a Grafenecku z počátku roku 1940. Ve Fortu VII byl odborným konzultantem August Becker, jenž později dodal lahve se stlačeným kyslíčnickem uhelnatým právě do Brandenburgu. Podle Henryka Manii, člena jedné z izolovaných rot zmíněných Frankiewiczem, pocházely první oběti konvertované plynové komory ve Fortu VII z psychiatrické léčebny v Owińskách. Podobné experimenty pak v Pevnosti probíhaly více méně měsíc, než si Lange

⁸² FRANKIEWICZ, Edward, *Człowiek poza nawiasem*, Warszawa 1955, s. 17–8, 33, 35.

uvědomil, že pro rozlehlost terénu Warthelandu bude praktičtější použít mobilní plynovou komoru.⁸³

V rámci germanizační politiky Gdaňských Pomořan a propojení Východního Pruska s většinovým územím říše, začali nacisté již v září 1939 s realizací těchto plánů. V dané oblasti byly represe vůči polskému obyvatelstvu mimořádně tvrdé. Má se za to, že ze šestnácti tisíc Poláků zavražděných nacisty v září 1939 jich jedenáct tisíc připadá na Gdaňské Pomořany. Současně dostali správci týlových úseků za Wehrmachtem rozkaz vybudovat síť přechodných táborů pro válečné zajatce, stejně jako pro civilní osoby. Nazývaly se různě. Tábory pro internované (Interniertenlager), internační tábory pro civilisty (Zivilinterniertenlager), internační tábory (Internierungslager), avšak pro všechny tyto typy se vžilo užívání zkratky Ilag. Na konci srpna 1939 vznikl jeden z takových táborů z iniciativy gdaňského policejního prezidia v Sztutowu, německy Stutthof. První vězni sem byli přemístěni 2. září 1939. 15. září 1939 se tábor stal oficiálně podtáborem mateřského tábora v Nowym Porcie. Teprve 1. dubna se stal centrálním táborem v kategorii Durchgangslager. Podřízen Inspektorátu koncentračních táborů byl až 7. ledna 1942, kdy se ze Stutthofu stal oficiálně koncentrační tábor, v tomtéž měsíci zařazený do režimu I. stupně. Fakticky přestal tábor

⁸³ MONTAGUE, Patrick, *Chełmno. Pierwszy obóz zagłady*, Wołowiec 2014, s. 79–83.

fungovat 27. dubna 1945, přičemž 9. května téhož roku vstoupila na jeho území vojska Rudé armády.⁸⁴ Vedle táborů Groß-Rosen, Auschwitz (Osvětim), Majdanek a Płaszów je Stutthof nejvýznamnějším bývalým nacistickým táborem, nacházejícím se v současnosti na území Polska.

Tábor Groß-Rosen vznikl v srpnu 1940 jakožto podtábor Sachsenhausenu. Primární práci zde představovala těžba v žulovém kamenolomu. 1. května 1941 získal tábor statut samostatného, mateřského tábora, považovaného za jeden z nejtěžších koncentračních táborů. Zařazen byl do II. stupně. Svého největšího rozkvětu dosáhl v roce 1944, kdy jeho táborová síť čítala na sto podtáborů. Řadil se tak mezi tábory s nejvyšším počtem poboček, lokalizovaných především na území Dolního Slezska, Sudet a Lubušska. Celkem prošlo jeho systémem na sto dvacet pět tisíc vězňů, z nichž zde zemřelo okolo čtyřiceti tisíc. Od podzimu 1943 do února 1945 působil na táborovém území nápravně pracovní tábor vratislavského gestapa (AEL) se čtyřmi tisíci dvěma sty vězni.⁸⁵ V druhé půlce roku 1944 se začalo na církevním pozemku, přiléhajícím k táboru, se stavbou nových, dvoupodlažních zděných bloků. Jednalo se o takzvanou osvětimskou část, jelikož baráky měly

⁸⁴ STEYER, Donald (ed.), *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*, Warszawa 1988, s. 49–51, 322–4, 331.

⁸⁵ <https://www.gross-rosen.eu/historia-kl-gross-rosen/> [2024-02-20].

sloužit jako ubikace pro vězně evakuované právě z Osvětimi. Osvětimská část byla od zbytku tábora oddělena plotem. Do konce fungování tábora vznikla hrubá stavba dvaceti takových baráků bez oken dveří, podlah a vytápění.⁸⁶

Na jaře 1942 vznikl v Płaszowě u Wieliczské ulice Judenarbeitslager (Julag) s pořadovým číslem I. Bylo zde nové nádraží a kamenolomy. V jednom z nich se těžil už od středověku vápenec. 27. listopadu 1942 pak vydal SS- und Polizeiführer krakovského distriktu SS-Oberführer Julian Scherner rozkaz o založení Zwangsarbeiterlageru Plaszow, v němž měli být soustředěni ti, kteří se podíleli na zakázkách pro armádu. Území bylo poměrně skryté, nedaleko se nacházelo krakovské ghetto. Měly být postaveny vězeňské baráky, objekty pro SS, dílny a sklady. V lednu 1943 byl táborovým velitelem jmenován SS-Oberscharführer Franz Josef Müller, od 11. února pak toto stanovisko zastával SS-Untersturmführer Amon Göth. Ten se již na jaře 1942 objevil v Lublinu, kde jej Odilo Globocnik pověřil plněním zvláštních úkolů spočívajících v organizování židovských pracovních a vyhlazovacích táborů. Jeho prvním úkolem v lublinském distriktu bylo rozšíření tábora Budzyń, pozdějšího podtábora Majdanku. Podle Břetislava Ditrycha se podílel i na výstavbě SS-Sonderkommand Bełżec a Sobibór. Z lublinského do krakovského distriktu byl údajně

⁸⁶ SKOWROŃSKI, Janusz – SULA, Dorota, „*Kamienne piekło*” *Groß-Rosen*. Dostupný z: <http://www.schondorf.pl/wyprawy/kl-gross-rosen-kamienne-pieklo/> [2024-02-20].

přeložen z důvodu neshod s Hermanem Höflem, šéfem štábu Operace Reinhardt. Byl jím obviněn z rozkrádání židovského majetku a korupce.⁸⁷ Podle nařízení z října 1943 se měl stát Plaszow podtáborem Majdanku. Vzhledem k objektivním okolnostem však k realizaci tohoto plánu nedošlo.⁸⁸ 10. ledna 1944 se z tábora stal Konzentrationslager Krakau-Plaszow.⁸⁹

Majdanek se pro svou polohu stal nedílnou součástí nacistické rasové politiky a podílel se na realizaci tak zvaného „konečného řešení židovské otázky“ (v originále *Endlösung der Judenfrage*), která vyvrcholila fyzickou likvidací rasově nežádoucího obyvatelstva na nacisty ovládaných územích. Jednak to bylo dáno tím, že v původních plánech se měla stát lublinská oblast s centrem v Lublinu, v jehož bezprostředním sousedství se tábor nacházel, středobodem zamýšleného židovského osídlení, jednak skutečností, že v tomtéž městě sídlila ústřední správa táborů Operace Reinhardt⁹⁰. Někteří

⁸⁷ DITRYCH, Břetislav, *Tábor ve stínu Osvětimi. Dokumentární reportáž o osudu krakovských Židů*, Praha 2017, s. 86–7, 92, 94–5.

⁸⁸ LENARCZYK, *Majdanek w dokumentach*, s. 142, 146–8.

⁸⁹ DITRYCH, s. 124.

⁹⁰ Cílem Operace Reinhardt byla deportace evropských Židů z ghett a různých táborů za účelem jejich likvidace ve vyhlazovacích táborech v Generálním gouvernementu se současnou konfiskací jejich majetku. Skupinu táborů, které měly v kompetenci konečnou exekutivu této operace, tvořily tábory Bełżec, Sobibór a Treblinka. Schwindtová, použila pro Operaci Reinhardt přílehlavé synonymum:

„konečné řešení“ v Generálním gouvernementu. SCHWINDT, s. 288. Etymologie pojmu Operace Reinhardt však bývá interpretována rozdílně. V literatuře je možné setkat se především s užitím těchto variant: Operace Reinhard, Operace Reinhardt a se syntézou, která zohledňuje obě předchozí alternativy, Operace Reinhardt/t. V této knize bylo zvoleno užití termínu Operace Reinhardt. Už v české literatuře z padesátých let je uvedeno upozornění, že název nebo heslo „Reinhardt“ se v kontextu s pojmenováním operace „omylem připisuje památce Heydrichově, který však měl křestní jméno Reinhard. [Podle Schwindtové, která za tuto informaci děkuje Peteru Wittemu, však sám Heydrich psal své křestní jméno ve formě „Reinhardt“. SCHWINDT, s. 90, pozn. 91. Tomu ale jeho dostupné podoby podpisů nenasvědčují.] Ve IV. procesu amerického vojenského tribunálu v Norimberku byl obžalován vedoucí hlavního hospodářsko-správního úřadu (WVHA) Oswald Pohl a jeho společníci. Tam byla v průběhu přelíčení vyslovena pochybnost o souvislosti akce ‚Reinhardt‘ s památkou na Heydricha nejen pro rozdíl mezi jménem Reinhard a Reinhardt, ale zejména proto, že je nejpravděpodobnější souvislost akce ‚Reinhardt‘ se jménem tehdejšího státního tajemníka v říšském ministerstvu financí, jehož příjmení znělo – Reinhardt a objevilo se častěji v souvislosti s finančními otázkami SS. Tuto přímou souvislost akce Reinhardt dokazuje existence Reinhardtova fondu u říšské banky.“ KRAUS, Ota – KULKA, *Erich, Noc a mlha*, Praha 1958, s. 152–3. V knize Julese Schelvisse, bývalého vězně několika nacistických táborů, je k dané problematice v poznámce pod čarou uvedeno: „Název Operace Reinhardt (‚Aktion Reinhardt‘ nebo ‚Einsatz Reinhardt‘) byl původně odvozen od jména Státního sekretáře na říšském ministerstvu financí, Fritze Reinhardta, jehož úkolem byl dohled nad jméním deportovaných Židů. Po atentátu na Reinharda Heydricha v červnu [sic!] 1942 byla operace nazývána taktéž po něm, což zapříčinilo dva rozdílné způsoby ve psaní názvu operace.“ SCHELVIS, Jules, *Sobibor. A History of a Nazi Death Camp*, Oxford, New York 2007, s. 5, pozn. 1. Robert Kuwałek upozorňuje, že Heydrichova role na Operaci Reinhardt se odráží také v tom, že poté, co Heydrich počátkem června 1942 zemřel na následky atentátu českých partyzánů, byla celá operace vyhlazování Židů v Generálním gouvernementu nazvána zřejmě po něm, přičemž sám v tomto kontextu užívá označení „Aktion Reinhard(t)“. KUWAŁEK, Robert, *Das Vernichtungslager Bełżec*,

historikové proto považují Majdanek za jeden z táborů této operace, přestože ten se na jejím provedení podílel pouze částečně. Pro lepší pochopení jeho role v této politice je však nasnadě načrtnout hlavní kontury vztahu Majdanku s tábory okamžitého vyhlazení a vyhlazovací politiky evropského židovstva jako takové. Jak totiž

Berlin 2014, s. 154, pozn. 56. Podle Josepha Poprzeczného se okrádání obětí někdy říkalo „Einsatz R“, a zdůrazňuje, že název Reinhardt nepocházel od křesťanského jména Reinharda Heydricha, ale od Fritze Reinhardta, vyššího úředníka na říšském ministerstvu financí. POPRZECZNY, Joseph, *Hitlerův kat na Východě*, Praha 2009, s. 285. Obsírněji o tomto tématu viz tamtéž, s. 440. Na formuláři, který zavazoval členy Operace Reinhardt k mlčenlivosti a dalším povinnostem, vystupuje označení „Einsatz Reinhardt“. Tento dokument je datován na 18. 7. 1942, tedy více než měsíc po Heydrichově smrti. „Hauptabteilung Einsatz Reinhardt“ – wzór protokolu o tajemnicy spisaneho przez kierownika oddziału – Höflego z osobami zatrudnionymi w akcji likwidowania Żydów. 18.07.1942, APMM, II-1. Kserok. Nr. 647. Na ohrořelém dokumentu se seznamem osob Operace Reinhardt se naopak objevuje „Einsatz Reinhardt“. National Archives (NARA) Berlin Documentations Center (BDC) A 3343 SSo-251 B. Fotokopie v APMM, Kserok. 1264. Zajímavé je, že v tzv. Höfleho radiotelegramu, jednom z nejdůležitějších dokumentů o „konečném řešení židovské otázky“, který uvádí k datu 31. 12. 1942 počet obětí táborů Majdanek, Bełżec, Sobibór a Treblinka, vystupuje označení Einsatz REINHART. Podle Petera Witteho a Stephena Tyase není jasné, zda je chybné hláskování způsobeno Höfleho nedůsledností. WITTE, Peter – TYAS, Stephen, *A New Document on the Deportation and Murder of Jews during „Einsatz Reinhardt“ 1942*, in: *Holocaust and Genocide Studies*, 15, č. 3, zima 2001, s. 469–71. Höfle, byl přitom jednou z nejdůležitějších osob Operace Reinhardt a Globocnikovou pravou rukou. Telegram navíc sugeruje zařazení Lublinu, tj. koncentračního tábora na Majdanku, mezi tábory Operace Reinhardt. S názvem Einsatz Reinhart se lze navíc setkat i v předtištěné hlavičce úřední dokumentace vedoucího SS a policie v lublinském distriktu. LENARCZYK, *Majdanek w dokumentach*, s. 287.

ukázala historie, vzhledem k jisté správní dvoukolejnosti Majdanku docházelo často ke sporům mezi administrativou původně zajateckého tábora, posléze koncentračního tábora podřízeného Inspektorátu koncentračních táborů, a štábem Operace Reinhardt. Jindy spolu však dokázala jednotlivá střediska pragmaticky spolupracovat a urychlit tak konečné řešení. Spolupráce i šarvátky vyplývající ze specifického postavení Majdanku se jako červená nit táhnou prakticky celou jeho historií. Na příslušných místech jsou pak akcentovány na následujících stránkách této knihy.

Nejvýrazněji postihla vyhlazovací politika evropské židovstvo převážně ve východních částech Evropy, Polsku a SSSR. Operace Reinhardt představovala svébytný instrument v realizaci „konečného řešení židovské otázky“⁹¹. Byla reakcí na konferenci ve Wannsee, která se uskutečnila na předměstí Berlína dne 20. ledna 1942.⁹² Zde byl stanoven počet jedenáct milionů Židů,⁹³ kteří měli spadat do „konečného řešení“. Po ztroskotání všech snah o jiné řešení situace,

⁹¹ Srov.: Zatímco v Generálním gouvernementu se nacházející tábory Operace Reinhardt měly sloužit k vyhlazení Židů pocházejících odtud, cílem Osvětimi byla likvidace těch ze zbytku Evropy. SCHWINDT, s. 123.

⁹² ROSEMAN, Mark, *Setkání ve vile u jezera. Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“*, Praha 2003, s. 133.

⁹³ Tamtéž, s. 135.

než by byla ta fyzická, například přemístění,⁹⁴ se nakonec přistouplo k realizaci druhé zmíněné. Podle dřívějších plánů připadalo v úvahu přemístění Židů na rozsáhlá teritoria SSSR, která budou k dispozici ihned po skončení války. Kdyby k tomu došlo dříve, Hitler si uvědomoval, že by se jednalo o přesun nejmocnějšího rasového protivníka na místo, kde by byl nejnebezpečnější. Důležitým milníkem v radikalizaci „konečného řešení židovské otázky“ pak byla událost ze září 1941, kdy nechal Stalin deportovat šest set tisíc povolžských Němců na Sibiř. Alfred Rosenberg přišel s návrhem, aby byli v rámci odplaty odesláni všichni středoevropští Židé na Východ. Dalším motivem se stala skutečnost, že válka se SSSR se protáhne, a proto, pokud je nutno odložit vítězství nad bolševismem, nelze již otálet se zúčtováním s jeho nejmocnějším spojencem, Židy.⁹⁵ Konference ve Wannsee byla původně plánována na 9. prosince 1941,⁹⁶ ale v předvečer jejího konání ji Heydrich odložil na 20. ledna následujícího roku. Měl k tomu dva pádné důvody. Jednak 7. prosince

⁹⁴ HILBERG, Raul, *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933–1945*, Praha 2002, s. 28.

⁹⁵ Laurence Rees akcentuje nacistickou posedlost souvislostí mezi judaismem a komunismem. REES, Laurence, *Osvětím. Nacisté a „konečné řešení“*, Praha 2018, s. 55, 124. To, „že sám Stalin projevoval zřejmé antisemitské tendence, bylo vedlejší.“ Tamtéž. Více o Stalinově antisemitismu v knize: VAKSBERG, Arkady, *Stalin proti Židům*, Praha 2011.

⁹⁶ Srov.: REES, s. 93.

napadli Japonci Pearl Harbor, jednak na východní frontě došlo k prvnímu výraznějšímu protiútoku Rudé armády, jenž 5. prosince zmařil vyhlídku na masové deportace Židů na sovětské území v blízké budoucnosti. Nacisté navíc chápali 11. prosinec, kdy vyhlásili válku USA, jako počátek světové války,⁹⁷ kterýžto pojem se dosud používal „výlučně pro pustošivou éru let 1914–1918“. A tehdy se Hitler opět „vyslovil naprosto srozumitelně o osudu Židů ve chvíli, kdy Německo zabředlo do další světové války“.⁹⁸

Konferenci ve Wannsee však nelze vnímat jako startovní moment likvidace evropského židovstva, nýbrž jako jakýsi mítink těch nejzajímavějších osob,⁹⁹ které byly do programu zasvěceny, stanovení si cílů a prostředků, jimiž mělo být záměru dosaženo, a to s přihlédnutím k již uplatňované praxi.¹⁰⁰ Je totiž nutné si uvědomit, že v době konání konference již fungoval první čistě vyhlazovací tábor, nacházející se ve Wartheland ve vesnici zvané německy

⁹⁷ Srov.: Tamtéž, s. 89–90. SCHWINDT, s. 45, 85.

⁹⁸ KERSHAW, Ian, *Hitler. II. díl. 1936–1945: Nemesis*, Praha 2015, s. 435, 438, 444, 447, 450.

⁹⁹ Konference se zúčastnili: Heydrich, dr. Meyer, dr. Leibbrandt, dr. Stuckart, Neumann, dr. Freisler, dr. Bühler, Luther, Klopfer, Kritzinger, Hofmann, Müller, Eichmann, Schöngarth a dr. Lange. ROSEMAN s. 133–4.

¹⁰⁰ Srov.: „[...] byla to pouze druhořadá schůzka, součást šíření poznatků o vyhlazovacím procesu, o němž již bylo rozhodnuto někde jinde.“ REES, s. 96.

Kulmhof am Ner (v dnešním Polsku Chełmno nad Nerem), kde spolehlivě fungovaly mobilní plynové komory, které se osvědčily, popřípadě stále ještě osvědčovaly, jako stínové likvidační prostředky nasazené na terénní operace na Východě. Tento tábor započal s likvidací okolního židovstva, primárně soustředěného do lodžského ghetta, již v prosinci 1941. Ještě předtím však ve zdejších oblastech probíhaly zkušební operace jak s pojízdnými plynovými komorami, viz Sonderkommando Lange,¹⁰¹ tak s alternativními způsoby hromadné likvidace, mezi nimiž vyčnívají zejména případy, které se udály v lese Kazimierza Biskupi a Niesłusz Rudzica.¹⁰² Ty věrně ilustrují neutuchající nacistickou snahu o vynalezení co

¹⁰¹ Odborníkem na „eutanazii“ prováděnou na území okupovaného Polska byl dnes již nežijící historik Artur Hojan (zem. 2014). Mezi jeho nejvýznamnější díla patří publikace „Terra incognita“, dále studie o plynové komoře v poznaňském Fortu VII, či studie „Nazistowska pseudoeutanazja w Krajowym Zakładzie Psychiatrycznym w Kościanie (1939–1940)“. *Zaginął Artur Hojan! Jeśli go widzieliście, pomóżcie rodzinie!* Dostupný z: <http://www.gloswielkopolski.pl/artukul/1059546,zaginal-artur-hojan-jesli-go-widzieliscie-pomozcie-rodzynie,id,t.html> [2017-11-21]. Nekrolog Artura Hojana je dostupný z: <http://gedenkort-t4.eu/pl/content/nekrolog-artura-hojana> [2017-11-21]. Internetová strana <http://tiergartenstrasse4.org/>, která je současným pokračovatelem badatelského úsilí vedeného Hojanem, vznikla podle jeho slov za účelem prezentace projektů týkajících se „eutanazie“ ve Warthegau, osvětimských podtáborů a krematorií zařízení. Z e-mailové korespondence mezi autorem a Arturem HOJANEM (historikem), dne 19. 5. 2010.

¹⁰² MONTAGUE, s. 6. PAWLICKA-NOWAK, Łucja (ed.), *Mówią świadkowie Chełmna*, Konin, Łódź 2004, s. 32, 36–7, 42–3.

nejefektivnějšího způsobu fyzické likvidace židovstva. V lese byla vykopána obří jáma, do které byly zavedeny skupiny obětí. Po jejich sestupu na dno jámy, fakticky hromadného hrobu s nehašeným vápnem, byl dav následně skropen vodou z hadic, umístěných na kraji hrobu.¹⁰³ Efekt „vařících se lidských těl“ byl však natolik odstrašující, že od něj nacisté do budoucna upustili.

Adolf Eichmann, výrazná postava konference ve Wannsee, sám uvedl, že Himmler inicioval na základě Hitlerova rozkazu vyhlazování Židů na okupovaných územích Sovětského svazu již několik měsíců před konáním konference, „což jsem se dozvěděl z Heydrichových úst, a zvláštní komando ve Warthegau s tím již [také] začalo. Globocnik taktéž připravil vyhlazení Židů Generálního gouvernementu v souladu s Hitlerovými a Himmlerovými rozkazy.“¹⁰⁴

Je tedy obtížné stanovit pevný historický bod, popřípadě událost, kterou by bylo možné považovat za spouštěč vyhlazovací politiky realizované v masovém měřítku, přestože počáteční signály, vedoucí ve svém důsledku ke konstituci čistě vyhlazovacích táborů typu Treblinka, Sobibór či Bežec,¹⁰⁵ lze vysledovat již v raně válečném období na území Wartheland a staré říše.

¹⁰³ PAWLICKA, s. 88–91.

¹⁰⁴ EICHMANN, Adolf, *False Gods. The Jerusalem Memoirs*, London 2015, s. 93.

¹⁰⁵ Eichmann pro ně použil označení „plynovací tábory“. Tamtéž, s. 105.

V roce 1939 se zde začal rozrůstat aparát středisek „eutanazie“¹⁰⁶, jenž s jistými administrativními i procesními obměnami přetrvával prakticky až do Hitlerovy porážky. Program „eutanazie“ nesl krycí označení T4 podle sídla jeho ústředí v berlínské Tiergartenstraße 4. Postupně vzniklo šest hlavních středisek, která „eutanazii“ realizovala. Byly jimi Grafeneck, Brandenburg,¹⁰⁷ Bernburg, Sonnenstein, Hadamar a na dnešním rakouském území se nacházející Hartheim. Ve všech těchto střediscích nacisté zřídili plynovou komoru. V Grafenecku se nacházela v upravené garáži, v Bernburgu ve sklepních prostorách. K usmrcení do komor zavedených obětí se používal stlačený kysličník uhelnatý, skladovaný v lahvích. Postupně docházelo k modifikaci systému, především k maskování komor sprchovými hlavicemi, což se osvědčilo i v komorách pozdějších

¹⁰⁶ Ohledně programu „eutanazie“ smýšlel Hitler v těchto kategoriích: „Pokud se v Německu narodí milion dětí ročně, a přitom by se mělo odstranit 700 000 až 800 000 nejslabších z tohoto počtu, výsledkem by nakonec možná bylo posílení národa.“ Podle Iana Kershawa se jednalo o rasové inženýrství ospravedlněné darwinistickou teorií, nikoli o eutanazii v běžném smyslu, kdy se život dobrovolně ukončuje při nevyléčitelné chorobě. KERSHAW, s. 248. Kromě válečně motivovaných „pragmatických“ úsporných opatření byl Hitler taktéž toho názoru, že lze „takový problém hladčeji a snadněji sprovodit ze světa za války“, a to kvůli případným námitkám církve, které budou mít „menší váhu než v době míru“. Tamtéž, s. 249. Dlužno podotknout, že to byla právě církev, jež se přesto o ukončení programu zasadila v srpnu 1941.

¹⁰⁷ První poprava plynem se odehrála ve středisku Brandenburg v lednu 1940. PATFIELD, s. 290.

táborů smrti. Také některé další atributy vyhlazovacího procesu, které se užívaly během „eutanazie“, převzaly do svých struktur právě tábory Operace Reinhardt. V Hadamaru se například nacházel takzvaný „schlauch“, tedy oplocená ulice, kterou byly oběti směřovány přímo k průchodu do plynové komory.¹⁰⁸ „Schlauch“ se později stal neodmyslitelnou součástí táborů Operace Reinhardt, a jako páteř jejich vnitřní struktury vedl od přijímací oblasti až před vstup do plynových komor.

Střediska T4 se tak stala experimentální platformou, vedle aktivit Sonderkommanda Lange, výchozím bodem pro vývoj exterminačních praktik, které byly později v mnohem větším měřítku aplikovány na tábory smrti v Generálním gouvernementu¹⁰⁹, popřípadě v dalších územních celcích, jako bylo Horní Slezsko (Auschwitz). Ačkoli není jednoznačně prokázána plánovaná kontinuita mezi středisky „eutanazie“, později programem 14 f 13,¹¹⁰ a vyhlazovacími tábory (abstraktněji jde o spor mezi tak zvanou funkcionalistickou a intencionalistickou interpretací badatelů

¹⁰⁸ BIRKENFELD, Patricia – GABRIEL, Regina – ZEUCH, Christian, *Die Euthanasie Gedenkstätte Hadamar. Materialsammlung Eigenständiger Rundgang für SchülerInnen aller Schulformen*, Hadamar 2014, s. 9.

¹⁰⁹ Jednalo se o tu část okupovaného předválečného Polska, která nebyla přiřčena k říši, s výjimkou některých východních území.

¹¹⁰ „14f“ označovalo smrt vězně a „13“ „eutanazii“ plynem. STEYER, s. 272.

holocaustu),¹¹¹ je nesporné, že praktiky vyvinuté ve zmíněných střediscích byly z velké části převzaty právě vyhlazovacími tábory. Ilustrativním příklad geneze likvidačních metod představuje ženský koncentrační tábor Ravensbrück. „Při norimberském procesu Robert H. Jackson prohlásil, že nacističtí spiklenci „si stanovili určitý cíl, a když ho dosáhli, přešli k dalšímu, náročnějšímu cíli.“¹¹² Z československé knihy o Ravensbrücku z roku 1960 vyplývá, že tento tábor nebyl na rozdíl od některých jiných koncentráků „táborem vyhlazovacím, nýbrž patřil mezi koncentráky s lepším zacházením (označení Ia), kde se hlavní důraz kladl na produktivitu vězňů. [...] Asi v druhé polovině r. 1944 začal i v Ravensbrücku řídit zákon hromadné vraždy. Po určitou dobu se zdálo, že se táborové vedení snaží nesmyslně skloubit charakter pracovní a vyhlazovací.“¹¹³ Střediska „eutanazie“ sloužila k likvidaci „života nehodného žití“ (v originále Lebensunwerter des Lebens) a zpočátku do nich byly převáženi především mentálně či fyzicky choří pacienti, invalidé a další osoby, které z hlediska stranické perspektivy zatěžovaly

¹¹¹ KÁRNÝ, Miroslav (ed.), *Proroctví šedesát let poté. Spory o výklad Hitlerovy řeči z 30. 1. 1939*. Dostupný z: <http://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-1999/duben-11/proroctvi-sedesat-let-pote/> [2017-11-21]. Více o intencionalistech a funkcionalistech viz v SCHWINDT, s. 36, pozn. 63.

¹¹² HELMOVÁ, s. 637.

¹¹³ HÁJKOVÁ et al., s. 116.

ekonomický aparát země. Postupně, zejména v rámci programu „14 f 13“, který byl pokračovatelem „eutanazie“, zakázané v důsledku církevních protestů ze srpna 1941,¹¹⁴ byli do programu stále více začleňováni praceneschopní vězni z koncentračních táborů, ale i rasově „zatížené“ elementy, zpravidla Židé. V rámci programu „14 f 13“ bylo do roku 1943, kdy byl ukončen, zabito na dvacet tisíc osob.¹¹⁵ S programem se započalo již na počátku roku 1941, takže se nějakou dobu překrýval s programem „eutanazie“, přičemž do Osvětimi dorazil 28. července 1941.¹¹⁶

V těchto střediscích tedy došlo k vývoji plynových komor, tvořících specifický pilíř instrumentária vlastního vyhlazovacího procesu. Stejně tak se v řadách personálu objevili pozdější členové posádek vyhlazovacích táborů, popřípadě zde působili lékaři, kteří se podíleli na lékařských experimentech prováděných v koncentračních táborech.¹¹⁷ Pracovníci šesti nechvalně proslulých středisek

¹¹⁴ Viz KLEE, Ernst, „*Euthanasie*“ im Dritten Reich, Frankfurt am Main 2014, s. 255–9 a RÖDER, Thomas – KUBILLUS, Volker, *Muži za Hitlerem. Architekti hrůzy*, Olomouc 2000, s. 97.

¹¹⁵ MONTAGUE, s. 31.

¹¹⁶ REES, s. 60.

¹¹⁷ Jedná se například o Horsta Schumanna, který nechvalně proslul svými sterilizačními experimenty v Osvětimi. Svou kariéru si předtím budoval ve středisku Sonnenstein. O Schummanových pokusech pojednává kniha Hanse Joachima Langa *Ženy z bloku 10. Lékařské pokusy v Osvětimi*, Praha 2014, na kterou napsal